16 ગતિભંગ

મોહનલાલ પટેલ

(જન્મ: 30-04-1927)

મોહનલાલ બાભઈદાસ પટેલનું વતન ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ છે. વર્ષો સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. 'પ્રત્યાલંબન', 'ઝાકળમાં સૂરજ ઊગે' એમની લઘુકથાઓના સંગ્રહો છે. 'બંધન', 'રેડ એન્ડ', 'હાસ્યમર્મર', 'લાંછન' તેમની નવલકથાઓ છે. 'ગુડ મોર્નિંગ અમેરિકા', એમનો પ્રવાસગ્રંથ છે. 'મોપાંસાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' એમનું અનુવાદનું પુસ્તક છે.

કથાસાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ એટલે લઘુકથા. નવલકથામાં નાયક કે નાયિકાના સમગ્ર જીવનનું વર્ણન હોય છે, જ્યારે ટૂંકીવાર્તામાં નાયક કે નાયિકાના જીવનનો એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ કેન્દ્રમાં હોય છે. લઘુકથામાં માનવજીવનની એક ક્ષણનો મહિમા છે, જે અત્યંત લાઘવથી અંતે ચોટ આપી જાય છે. 'ગતિભંગ' લઘુકથાની શરૂઆતમાં ગાડી પકડવા ઉતાવળે પગલે જતા ડુંગર અને એની પત્નીનું ચિત્ર છે. પત્ની વારેવારે પાછળ ફરીને કશુંક શોધી રહી છે. વાર્તાને અંતે કરુણતાસભર ચોટ છે. માતાને ચાલતાં ચાલતાં પોતાની પાછળ મૃત્યુ પામેલી દીકરીનાં પગલાંની છાપ દેખાય છે. અહીં માત્ર ચાલવાની ગતિનો જ ભંગ નથી પણ પાત્રોના વિચારોની ગતિનો પણ ભંગ છે.

રાજપુર સ્ટેશને ગાડી પકડવા ડુંગર અને એની વહુ ઊભા માર્ગે ઝડપભેર જઈ રહ્યાં હતાં. પત્નીનો પાછળ પાછળ આવવાનો અણસાર મોળો પડી જતાં ડુંગરે પાછળ જોયું. પત્ની રસ્તા ઉપર નજર ફેરવતી ધીમી પડી રહી હતી. 'શું ખોળે છે ?'

'કાંઈ નહિ' પત્નીએ જવાબ આપ્યો ને ઝડપથી પગ ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડાં ડગલાં ચાલ્યા પછી વળી એનો વેગ મંદ પડી ગયો.

'આમ ગાંડાની માફક અડવડિયાં શું ખાય છે ?' ડુંગર ગુસ્સે થયો : 'દિવસ આથમવા આવ્યો; આમ કર્યા કરીશ તો રસ્તામાં જ અંધારું થઈ જશે, કાં તો !'

પત્ની થોડાં ડગલાં આગળ ચાલી ખરી; પણ પછી તો એ બેસી પડી.

પાછો ફરીને ડુંગર પાસે આવ્યો : 'તેં આજ ધાર્યું છે શું ? ગાડી ચૂકી જઈશું તો નહિ ઘરનાં કે નહિ ઘાટનાં એવી દશા થશે. રાત કાઢીશું ક્યાં ?' પત્ની કશું જ બોલી નહિ. ભાવાર્દ્ર બનીને એ તો નજરની પીંછીને ધૂળ ઉપર પસવારી રહી હતી. 'જોયું?' એ બોલી.

'શું ? મને તો કંઈ દેખાતું નથી !'

પત્ની આંગળીનો છેડો છેક જમીન પાસે લઈ ગઈ. એક ઘાટીલી પગલીની છાપ એ બતાવી રહી હતી : 'આપણી બબલીની જ પગલી જાણે ! હું તો ક્યારની ય આ પગલીઓ જોયા જ કરતી આવું છું... બરોબર એ જ પગલું... આંગળાંની બોર જેવી જ છાપ...'

'ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાંય હોય. લે ચાલ, મોડું થશે.' બાળકનાં પગલાંની છાપ જોઈ, મૃત સંતાનની સ્મૃતિથી હાલી ઊઠેલી, ડગી ગયેલી પત્ની પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો બોલ પતિએ કાઢયો.

પત્ની બેસી જ રહી. એ બોલી : 'ખેતરે જતાં અને આવતાં આગળ આગળ દોડી જતી બબલીની પગલીઓ મારે હૈયે જડાઈ ગઈ છે. આ એ જ પગલી...' પગલીના બીબામાં પત્નીની નજર ઢળી હતી.

ડુંગર એક વાર પત્નીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. અને પછી પોતાની નજર ગગનના કોઈ માર્ગ તરફ વાળી લીધી. બંને જણ સ્થિર થઈ ગયાં.

લાકડીના ટેકે ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : 'લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ...ગાડી ચૂકી જઈશું.'

અને બંને જણે વળી બમણા વેગથી ચાલવા માંડ્યું.

('વિકલ્પ'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અણસાર-ઈશારો, સંકેત; **આથમવું**-અસ્ત પામવું, પડતી દશામાં આવવું; **વેગ**-ગતિ, ઝડપ; **ભાવાર્દ્ર**-ભાવવિભોર, ભાવથી માયાળુ; **દશા**-સ્થિતિ, હાલત; **સાવધ**-હોશિયાર, ખબરદાર; **સ્મૃતિ**-સંસ્મરણો, યાદગીરી; **અડવડિયું**-અડબડિયું, લથડિયું

તળપદા શબ્દો

હેંડો-ચાલો

કહેવત

નહીં ઘરના કે નહીં ઘાટના-ન આ બાજુના કે ન તે બાજુના

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(√)ની નિશાની કરો :

(1) 'આપણી બબલીની જ પગલી જાણે !' આ વાક્ય કોણે બોલે છે ?

(A) સ્ટેશન માસ્તર (B) ડુંગર

(C) ડુંગરની પત્ની (D) પતિ

(2) ડુંગર અને તેની વહુ કયા સ્ટેશને ગાડી પકડવા માગતાં હતાં ?

(A) રાજપુર (B) વરતેજ

(C) ધોરાજી (D) ગાંધીધામ

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ધૂળમાં પગલી જોઈને ડુંગરની પત્નીને કોણ યાદ આવ્યું ?

(2) ડુંગરે પોતાની નજર ક્યાં સ્થિર કરી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) ડુંગરની પત્ની અચાનક અટકીને ઊભી રહી ગઈ, કારણ કે ?

(2) ''લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ, ગાડી ચૂકી જઈશું.'' તેમ ડુંગરની પત્નીએ શા માટે કહ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) પુત્રી ખોયાની માતા - પિતાની વેદના પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારા જીવનનો કોઈ યાદગાર પ્રસંગ લઘુકથા સ્વરૂપે લખો અને શાળાના સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- જુદી જુદી લઘુકથાઓની પસંદગી કરી વર્ગખંડમાં તેની વાચનસ્પર્ધા ગોઠવો.
- અન્ય લઘુકથાઓ મેળવીને વાંચવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ''ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાં ય હોય. લે, ચાલ મોડું થશે.''

  અહીં ડુંગર પત્નીને ગાંડીનું સબોધન કરે છે. તેનો અર્થ 'પાગલ' એવો બિલકુલ થતો નથી. આ શબ્દ આત્મીયતા બતાવે છે. પત્નીને ખોટા વિચારો કરતી રોકવા ઈરાદાપૂર્વક આ સંબોધન કરાયું છે. વળી 'લે ચાલ' જેવા આજ્ઞાર્થ રૂપનો અર્થ 'આપવું' કે 'ચાલવું' એવો નથી થયો. એક વાત પૂર્ણ કરી આગળ વધવા અને પોતે તેની સાથે જ છે એમ સૂચવવા આવું રૂપ વપરાયું છે તે ધ્યાનમાં લો .

- આ કૃતિમાં કેટલાંક અપૂર્ણ વાક્યો પણ મુકાયાં છે. જે દ્વારા લેખક વાચકોને વિચારતા કરી દે છે, કથાપ્રવાહમાં ડુબાડી વાક્ય પૂર્ણ કરવા પ્રેરે છે તે જુઓ -

  ''પગલીઓ જોયા કરતી જ આવું છું.....''

  ''બરાબર એ જ પગલું .....''

  ''આંગળની બોર જેવી જ છાપ .....''

  ''આ એ જ પગલી .....''

- ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : ''લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ... ગાડી ચૂકી જઈશું.''

  ધૂળમાંની પગલી જોતાં જ જે પત્ની બેસી પડે છે, બબલીની યાદમાં ખોવાઈ જાય છે, પતિએ જેને સાંત્વન આપવું પડે છે તે જ પત્ની પતિને વિચારોમાં ખોવાયેલો જોતાં, ઉદાસ જોતાં, પોતે સાવધ થઈ જાય છે અને પતિને ઝડપથી ચાલવા કહે છે - આ એક જ વાક્યમાં લેખકે પતિ - પત્ની કેવાં એકબીજાનાં પૂરક હોય છે, એકબીજાનો સહારો હોય છે તે સૂચવી દીધું છે. -

શિક્ષકની ભૂમિકા

કેટલીક ઘટનાઓ યાદ બનીને આપણા મન પર ચિરસ્મરણીય છબી કંડારી દે છે. બાળવયે અવસાન પામેલી દીકરી (બબલી)ની યાદ તેના માતા-પિતાનાં મનમાંથી ખસતી નથી.

સ્ત્રીની લાગણી ઝટ વ્યકત થતી નથી. એ અંદર જ ઘૂંટાતી રહે છે. તે વાત આ વાર્તામાં સ-રસ રીતે રજૂ થઈ છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી. પણ પુરુષ (પતિ) જયારે હિંમત હારી જાય છે, ત્યારે સ્ત્રી જ તેને સહારો આપવા સક્ષમ બની જાય છે.દામ્પત્ય જીવનની આવી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

અહીં ઘટના બાહ્ય છે તેનાથી ઘણી વધુ ચિત્તમાં બને છે, એથી લઘુકથા સફળ થઈ છે એ તરફ ધ્યાન દોરવું.

•

વ્યાકરણ

એકમ 4 અંલકાર

મિત્રો, અગાઉના વર્ષોમાં તમે અલંકારનો પરિચય મેળવ્યો છે. જ્યારે કોઈ વાતને વિશેષ રીતે, સચોટ રીતે, સુંદર રીતે રજૂ કરવી હોય ત્યારે અલંકાર પ્રયોજાય છે.

તમે જાણો છો કે અલંકારના મુખ્ય બે પ્રકાર છેઃ (1) શબ્દાલંકાર (2) અર્થાલંકાર.

1) <u>શબ્દાલંકાર</u> :

જ્યારે પંક્તિના ધ્વનિસૌંદર્ય, નાદસૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્યનો આધાર ધ્વનિ કે શબ્દ હોય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર કહેવાય છે. અહીં નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવતા ધ્વનિ કે શબ્દ બદલાય તો તેનું સૌંદર્ય રોળાઈ જાય છે. જેમ કે, તમે ગયા વર્ષે વર્ણાનુપ્રાસ અલંકારનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે જાણો છો કે -

'કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે, સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી'.

પંક્તિમાં વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર છે. હવે અહીં, કોઈ શબ્દના સ્થાને તે જ અર્થ ધરાવતો અન્ય શબ્દ મૂકવામાં આવે તો ? જેમ કે,

ભામિની કોકિલા કેલિ ટહુકા કરે, દરિયે દેખાતી ભવ્ય ભરતી.

તમે જોઈ શકો છો કે આ પંક્તિનું સૌંદર્ય તેના ધ્વનિ - શબ્દમાં જ હતું. ધ્વનિ-શબ્દ બદલાતાં, અર્થ એનો એ જ હોવા છતાં હવે આ તેનું અલંકારત્વ ગુમાવી બેઠી. એટલે કે, જ્યાં ધ્વનિ કે શબ્દને કારણે પંક્તિમાં માધુર્ય, અલંકારત્વ જન્મતા હોય, અનુભવાતા હોય તે શબ્દાલંકાર છે.

વર્ણાનુપ્રાસ, શબ્દાનુપ્રાસ (યમક), પ્રાસસાંકળી, અંત્યાનુપ્રાસ શબ્દાલંકારો છે. અહીં શબ્દાનુપ્રાસ (યમક) અલંકારની સોદાહરણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

<u>યમક - શબ્દાનુપ્રાસ અલંકાર :</u>

જ્યારે કોઈ એક શબ્દ કે શબ્દખંડ પંક્તિમાં પુનરાવર્તન પામે અને તેને કારણે પંક્તિમાં - કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ કે નાદસૌંદર્ય નીપજે ત્યારે એ અલંકારને શબ્દાનુપ્રાસ અથવા યમક અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

આ તપેલી તપેલી છે, ત્યાં તું તપેલી ક્યાં આવી?

અહીં 'તપેલી' શબ્દનું પુનરાવર્તન ચમત્કૃતિ જન્માવે છે. પહેલા વપરાયેલા 'તપેલી' શબ્દનો અર્થ 'એક વાસણ' થાય છે. 'તપેલી' શબ્દ બીજી વાર પ્રયોજાયો છે ત્યારે તેનો અર્થ 'ગરમ થયેલી' -નો છે. અને ત્રીજી વાર 'તપેલી' શબ્દ વપરાયો છે ત્યારે 'ગરમ થવું'નો લાક્ષણિક અર્થ 'ગુસ્સે થવું' સાથે જોડાઈને 'ગુસ્સે થયેલી' -નો સંદર્ભ છે. હવે જો આ અર્થ જાળવી રાખીને આ ઉક્તિ ફરીથી બોલાય તો -

આ તપેલી ગરમ થયેલી છે, ત્યાં તું ગુસ્સે થયેલી ક્યાં આવી ?

તમે જુઓ કે અહીં અર્થ જળવાયેલો રહ્યો છે, છતાં ઉક્તિની ચમત્કૃતિ નષ્ટ થઈ છે. અર્થાત્ અહીં ઉક્તિના સૌંદર્યનો આધાર શબ્દ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણમાં 'તપેલી' શબ્દનું પુનરાવર્તન છે અને ચમત્કૃતિ સધાય છે. નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ. એમાં શેના કારણે ચમત્કૃતિ સર્જાય છે તે વિચારો.

છે મતવાલી, નથી નમાલી, નવા લોહીની લાલી.,

બે વાર મોટેથી વાંચી જુઓ. કાનમાં શું ગૂંજ્યું? '-આલી', '-આલી', '-આલી'. અર્થાત્, અહીં આખા શબ્દોનું પુનરાવર્તન નથી થયું પણ 'મતવાલી', 'નમાલી' અને 'લાલી'માં રહેલા '-આલી' શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થયું છે અને તેને કારણે નાદસૌંદર્ય નીપજે છે. તેથી અહીં શબ્દાલંકાર-યમક છે, તેમ કહી શકાય. હવે નીચેનાં ઉદાહરણ જુઓ અને શેના કારણે નાદસૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્ય જન્મે છે તે શબ્દ કે શબ્દખંડ અલગ તારવો.

(1) જવાની તો જવાની છે, થોડી રોકી રોકાવાની છે?

(2) આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને, ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે

સ્નેહઘન, કુસુમવન, વિમલ પરિમલ ગહન, નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે.

(3) પાટણપુરી હાલ તુજ હાલ જ આવા.

(4) અખાડામાં જવા મેં ઘણા અખાડા કર્યા છે.

(5) જોયું જે નકશામાં, જોયું તે ન કશામાં.

ઉપરની પંક્તિઓ વાંચી? શું વાંચતાં કે સાંભળતાં મઝા પડી? નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવનાર સૌંદર્ય નિપજાવનાર શબ્દ કે શબ્દખંડ શોધી શક્યા?

પહેલા ઉદાહરણમાં 'જવાની' શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. તે એક વાર 'યુવાની' અને બીજી વાર 'જવું' ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. તેના કારણે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્ય નીપજે છે. તો ઉદાહરણ (2)માં 'ઘન, વન, ગહન, ગગન'માં રહેલ '-અન' શબ્દખંડનું તથા 'વિમલ, પરિમલ' જેવા શબ્દોમાં '-અલ' શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થવાથી નાદસૌંદર્ય નીપજ્યું છે. ઉદાહરણ (3)માં 'અત્યારે' અને 'પરિસ્થિતિ'નો અર્થ દર્શાવવા 'હાલ' શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે તો ઉદાહરણ (4)માં 'અખાડો' શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. પહેલી વાર 'કસરતશાળા'ના અર્થમાં અને બીજી વાર રૂઢિપ્રયોગ 'અખાડા કરવા' એટલે 'આંખ આડા કાન કરવા, ન ગણકારવાં, બહાનાં કાઢવાં' જેવા અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. ઉદાહરણ (5)માં 'નકશા' અને 'ન કશા' ધ્વનિશ્રેણીનું પુનરાવર્તન છે. 'નકશા' શબ્દ અને 'ન કશા' પદ ધ્વનિગત સામ્ય ચમત્કૃતિનો અનુભવ કરાવે છે.

2) <u>અર્થાલંકાર</u> :

જેમ શબ્દના કારણે સૌંદર્યનો, માધુર્યનો અનુભવ કરાવે તે શબ્દાલંકાર તેમ અર્થના કારણે સૌંદર્ય, માધુર્ય કે લાલિત્યનો અનુભવ કરાવે તે અર્થાલંકાર. અહીં સૌંદર્યનો આધાર 'અર્થ' છે. 'અર્થ' જાળવી રાખીને શબ્દ બદલવામાં આવે તો આ અલંકારના સૌંદર્યને હાનિ નહીં પહોંચે. જેમ કે,

દમયંતીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.

અહીં 'ઉપમા' અલંકાર છે. 'મુખ' ઉપમેયની 'ચંદ્ર' ઉપમાન સાથે સરખામણી છે. 'જેવું' ઉપમાવાચક શબ્દ છે. અને તેના દ્વારા અભિવ્યક્તિની સચોટતા સાધવામાં આવી છે. હવે અહીં 'મુખ'ને સ્થાને 'ચહેરો' શબ્દ મૂકો કે 'ચંદ્ર'ને બદલે 'શશી' પ્રયોજીએ તો -

દમયંતીનું મુખ શશી સમ શોભે છે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે શબ્દો બદલાયા છે પણ અભિવ્યક્તિનું સૌંદર્ય જળવાયેલું રહ્યું છે. કારણ કે અર્થ જળવાયેલા રહ્યા છે. તેથી આ અર્થાલંકાર છે.

તમે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વ્યતિરેક, અતિશયોક્તિ આદિ અર્થાલંકારનો અભ્યાસ કર્યો છે. અહીં તમે શ્લેષ, સજીવારોપણ, વ્યાજસ્તુતિ, અનન્વય અર્થાલંકારોનો અભ્યાસ કરશો.

(1) શ્લેષ: જ્યારે એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ થતા હોય અને તેને કારણે ચમત્કૃતિજન્ય અર્થસૌંદર્ય નીપજતું હોય ત્યારે તેને શ્લેષ અલંકાર કહે છે. જેમ કે, રાજાની ખ્યાતિ તેના કરના યોગ્ય ઉપયોગ પર નિર્ભર છે.

અહીં 'કર' શબ્દના બે અર્થ થાય છે. (1) વેરો (2) હાથ. અહીં આ એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા (1) રાજા પોતાને મળતા 'કર' - વેરાનો યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી શકે છે અને (2) રાજા પોતાના 'કર' હાથ એટલેકે સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી શકે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આમ, અહીં એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા - (ક) તે એક જ શબ્દના બે અર્થ છે અને (ખ) તેના કારણે આખા વાક્યના બે અર્થ થાય છે - તેથી આ ઉક્તિમાં 'કર' શબ્દને કારણે અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં શ્લેષ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

1. વર્ષા તમારી રાહ જુએ છે. (વર્ષા - વરસાદ, વર્ષા - છોકરીનું નામ)
2. જેને કલંક કડવું દધિ તું ગણે છે,
   'મીઠું' બની અમ જગે રસ તે ભરે છે. (મીઠું - નમક, લૂણ; મીઠું - ગળ્યું, મીઠાશ)
3. કમલવત્ ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
   રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે. (રવિ - સૂર્ય, રવિ નામનો છોકરો; કર - કિરણ,હાથ)
4. એ કેવી રીતે ભૂલે પોતાની પ્યારી માને! (મા - જનની, જન્મભૂમિ)
5. ચોમાસું આવતાં સૃષ્ટિ નવું જીવન મેળવે છે. (જીવન - જિંદગી, પાણી)

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલો એક અનેકાર્થી શબ્દ આખી પંક્તિના અર્થ સાથે જોડાતાં કેવી ચમત્કૃતિ જન્મે છે!

નોંધ: ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શ્લેષ અને યમક વચ્ચેનો ભેદ મૂંઝવતો હોય છે. તેથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે - યમક-શબ્દાનુપ્રાસ અને શ્લેષ અલંકાર જુદા છે. યમક શબ્દાલંકાર છે. તેમાં સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે ચમત્કૃતિ કે નાદસૌંદર્ય અનુભવાય છે. અર્થ જળવાઈ રહ્યો હોય તો પણ શબ્દ બદલાતાં તેનું સૌંદર્ય નષ્ટ પામે છે. આ અલંકારનો આધાર શબ્દ છે.

જ્યારે શ્લેષ અર્થાલંકાર છે. તેમાં એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ હોય છે. અને એ અનેકાર્થને કારણે આખું વાક્ય-પંક્તિ કે ઉક્તિ પણ અનેકાર્થ બને છે. અહીં અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ આસ્વાદ્ય હોય છે. આ અલંકાર અર્થ હોય છે.

યમક: સરખા લાગતા શબ્દ કે <u>શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને</u> કારણે નાદસૌંદર્ય અથવા ચમત્કૃતિ

શ્લેષ: <u>એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થને</u> કારણે આખી પંક્તિ-ઉક્તિના એકથી વધુ અર્થને કારણે નિષ્પન્ન થતી ચમત્કૃતિ.

(2) સજીવારોપણ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ જડ કે અમૂર્ત બાબત પર ચેતનત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે, તે સજીવ છે તે રીતે અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે ત્યારે તેને સજીવારોપણ અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

માણેકના કરુણ ચિત્કારે તેમનો પીછો પકડ્યો.

'ચિત્કાર' એટલે 'ચીસ', એક કરુણ તીવ્ર અવાજ. પણ અહીં લેખકે 'ચિત્કાર' પર ચેતનત્વનું, સજીવત્વનું આરોપણ કર્યું છે અને જાણે તે કોઈ સજીવની જેમ કોઈનો પીછો પકડતો હોય - તેવું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વાતને લેખક સાદી રીતે પણ કહી શક્યા હોત... 'માણેકનો ચિત્કાર તેમને હજુ સંભળાતો હતો.' પણ સજીવારોપણને કારણે ભાવવાહિતા ઉમેરાય છે. ભાવવાહિતા, આત્મીયતા, એકરૂપતા જેવા ભાવોને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ અલંકાર ઉપયોગી નીવડે છે.

અન્ય ઉદાહરણ:

1. અસ્તાચળે પહોંચેલ સૂર્યમા'રાજ નર્મદાની જળસપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે.
2. ખીણમાંથી સાગ છેક સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા મથે.
3. લળી લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝૂંડનાં ઝૂંડ.
4. માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી.
5. અમારી સંસ્થા વિવિધ પ્રતિભા ધરાવતાં બાળકોનું સન્માન કરશે.

અહીં સૂર્ય, સાગ, વાંસ, ચીસ, સંસ્થા જેવી જડ, અમૂર્ત બાબતો પર સજીવત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના કારણે કેવા લાલિત્યનો કે ભાવનો અનુભવ થાય છે!

(3) વ્યાજસ્તુતિ :

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુના નિંદાના બહાને વખાણ કે વખાણને બહાને નિંદા કરવામાં આવે ત્યારે તેને વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહે છે.

ઉદાહરણ:

જાદવ સ્ત્રી તાળી દેઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે,
કીધાં હશે વ્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર.

દેખીતી રીતે અહીં કોઈ વ્યક્તિની (સુદામાની) પ્રશંસા છે કે જે સ્ત્રીએ અનેક વ્રતતપ કર્યા હશે તેને જ આવો પતિ મળે, જ્યાં આ નર વસતો હશે, તે નગર ધન્ય છે. પણ પ્રથમ ચરણ જુઓ, તેમાં 'તાળી દેઈ હસે' દ્વારા નિંદા સૂચવવામાં આવી છે. અર્થાત્ અહીં સ્તુતિ - પ્રશંસાને બહાને નિંદા છે કે આવા પુરુષને કઈ સ્ત્રી પસંદ કરે! તેથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે.

ઉદાહરણ:

1. ગાંધીજી હિંસા અને અસત્યના કટ્ટા વેરી હતા.
2. સૂર્યદેવ! તમારા કિરણોએ તો શું ધોળુ કર્યું ? અંધકારનું મુખ તો કાળું થઈ ગયું છે!
3. કૃષ્ણ છે મહાચોર, સ્મરણમાત્રથી જ ચોરી લે પાપ જન્મોનાં.
4. હે રાજા! તેં શત્રુઓની પત્નીઓને વિધવા બનાવી, જુલમીઓનો વધ કર્યો, લૂંટારાઓનો નાશ કર્યો...ત્યાં તારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી?
5. ચાતક, ચકવા, ચતુર નર, નિશદિન ફરે ઉદાસ,
   ખર, ઘૂવડ ને મૂર્ખ નર, સુખે નિજ વાસ.

તમે પણ વાતચીત દરમિયાન જાણતાં-અજાણતાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર વાપરતા જ હશો! તમારા મિત્રવૃંદમાં વાત કરતી વખતે, કોઈની સાથે તોફાન કરતી વખતે... યાદ કરી જુઓ!

(4) અનન્વય :

જ્યારે કોઈ વાત સચોટતાથી મૂકવી હોય ત્યારે અન્ય કોઈ બાબત સાથે સરખામણી કરીને, કશાની કલ્પના કરીને અભિવ્યક્તિ સધાય છે. પરંતુ ક્યારેક એવું થાય છે કે સરખામણી કરવા માટે અન્ય કોઈ યોગ્ય બાબત - ઉપમાન ન મળે ત્યારે મૂળ બાબત - ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાય ત્યારે તેને અનન્વય અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

મા તે મા.

અહીં 'મા' વિશે વાત કરવી છે, પરંતુ સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે અન્ય કોઈ ઉપમાન યોગ્ય ન લાગતાં 'મા' જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાયું છે, તેથી અહીં અનન્વય અલંકાર છે.

નીચેનાં ઉદાહરણો વાંચો અને તેના ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાઈને કેવી સચોટ અભિવ્યક્તિ સાધે છે, તે વિચારી જુઓ.

1. મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.
2. ગિલાનો છકડો એટલે ગિલાનો છકડો.
3. ભાઈ, સ્વર્ગ એ તો સ્વર્ગ, આ મૃત્યુલોકમાં એની શી કલ્પના!
4. શિયાળો ઈ શિયાળો.
5. હીરો એ હીરો ને કાચ એ કાચ, એકનું સ્થાન બીજો લઈ શકે?

નોંધ: મિત્રો, અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખજો કે અહીં પણ સરખામણી હોય છે. તેથી 'સમું', 'જેવો' - વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દ પ્રયોજાયા હોય તેવું બની શકે. પણ માત્ર ઉપમાવાચક શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને તેને 'ઉપમા' અલંકાર ન કહેવો. સરખામણી હોય પરંતુ જ્યારે ઉપમેય એ જ ઉપમાન હોય તો એ અનન્વય અલંકાર હોય, ઉપમેય અને ઉપમાન અલગ હોય તો તે ઉપમા અલંકાર હોય. એટલે, 'મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.' -માં 'જેવા' ઉપમાવાચક શબ્દ છે. પણ ઉપમેય અને ઉપમાન એક જ છે, તેથી તે ઉપમા નહીં પરંતુ અનન્વય અલંકાર છે.

પોતાની વાતને સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ કરતા આ અલંકાર તમે કૃતિઓમાંથી તો શોધી જ શકશો. પણ સાથોસાથ તમારા નિબંધલેખન, ભાષા-વ્યવહાર આદિમાં પણ અલંકાર પ્રયોજી જોજો, તમારી અભિવ્યક્તિ વધુ સચોટ થશે.

•